

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “TOY” KONSEPTİ

MƏHƏRRƏMOVA MƏTANƏT HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

meherremova79@inbox.ru

Açar sözlər: linqvokultural yanaşma, koqnitiv dilçilik, konsept, xeyir, toy

Koqnitiv dilçiliyin əsas terminlərindən və anlayışlarından biri və bəlkə də, birincisi “konsept” terminidir. Nəzəri ədəbiyyatda və lüğətlərdə bu terminin müxtəlif izahatları verilir, lakin heç kəs şübhə etmir ki, konseptlər bilavasitə milli mədəniyyəti və milli düşüncəni, mentaliteti əks etdirir. Məlum olduğu kimi, L.Vitgenşteyn eyni kateqoriyaya aid dil vahidlərini ailəyə yaxud şəcərəyə bənzədirdi. Necə ki eyni şəcərəyə aid olan insanlar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birilə oxşarlıq tapır, eləcə də eyni bir semiotik kateqoriyaya aid işarələr də həm fərqli, həm oxşar cəhətlər tapır və çox zaman onların oxşarlığı göz qabağında olmur, eksplisit səciyyə daşımır. [1, s.362]

Azərbaycan dilində “xeyir” ləkseminin yaratdığı semantik sahədə mərkəzi mövqelərdən birini “toy” ləksemi tutur. “Toy” sözünün iştirakı ilə Azərbaycan dilində bir neçə sabit söz birləşməsi işlənir, sadəcə, onların sabitliyinin keyfiyyəti şübhə altına qoyula bilər. Yəni məlum olmur ki, burada leksik vahidin adi distribusiyasından söhbət getməlidir, yaxud həqiqi sabit söz birləşməsindən. Həmin ifadələr kvadrat işarəsindən sonra verildiyinə görə məhz sabit söz birləşmələri kimi dərk olunmalıdır, lakin bunların semantik və komponent təhlili birmənalı fikir söyləməyə imkan vermir. Məqalədə ADİL kvadratdan sonra “toy eləmək” birləşməsinə göstərir, sadəcə, mötərizədə “toy” ləksemi ilə eyni mənalı fakultativ konfigurasiyalar yaradan feillər də göstərilir: *etmək, qurmaq, vurdurmaq, çaldırmaq, tutmaq* və s. – “*evlənmə münasibətilə şənlik məclisi düzəltmək*” [2, s.362]. Fikrimizcə, toy sözünün həmin feillərlə düzəltdiyi konfigurasiyaları “toy eləmək” söz birləşməsinə bərabər deyil. Məsələn, tutmaq feili eləmək sözünə ekvivalent kimi verilir. Belə çıxır ki, “toy tutmaq” ifadəsi “toy eləmək” söz birləşməsinə semantik baxımdan bərabərdir. Bununla bağlı ən azı iki məqamı qeyd etmək lazım gəlir. Birincisi, Azərbaycan dilində “toy tutmaq” frazeoloji vahidi mövcuddur və bu deyim ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olaraq, müasir Azərbaycan dilində son dərəcə işləkdir. Əgər ADİL göstərdiyi kimi, Azərbaycan dilində iki eyni struktura malik “toy tutmaq” ifadəsi mövcuddursa, deməli, burada omonimiyadan danışmaq lazım gəlir. Birinci ifadə “toy eləmək” söz birləşməsinə bərabərdir və toy ləkseminin ilkin denotatının reallaşmasını büruzə verir. İkinci ifadə, dediyimiz kimi, frazeoloji vahiddir və “güclü cəza vermək” mənasında işlənir. İkincisi, dil daşıyıcılarının adi məişət dili duyğusu onlara “toy tutmaq” ifadəsini “toy eləmək” söz birləşməsi ilə eyniləşdirməyə imkan verməz. Hər bir azərbaycanlının adi danışiq təcrübəsi “toy tutmaq” ifadəsini “toy eləmək” mənasında işlətməyə icazə verməz, bu cür ifadə heç kəsin ağına belə gəlməz. Digər tərəfdən, ola bilər ki, “toy tutmaq” “toy eləmək” mənasında Azərbaycan dilinin hansısa şivələrində rast gəlinir. Elədirsə, həmin şivələr göstərilməlidir.

Nəhayət, toy sözü ilə bağlı bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. ADİL göstərdiyi sabit söz birləşmələri, fikrimizcə, dil və nitq üçün adi olan sabitliyi nümayiş edir. Deməli, bu konfigurasiyaları və ilk növbədə “toy eləmək” söz birləşməsinə sabit söz birləşməsi kimi təsvir etmək metodoloji baxımdan düzgün deyil. Burada adi valentliklə rastlaşırıq, eləmək sözü toy sözünün distribusiyasına daxildir. “Toy eləmək” ifadəsi sabit söz birləşməsi kimi kvadrat işarəsi ilə

müşayiət olunursa, onda it hürür, insan danışır, ot bitir, günəş yandırır, qatar gedir və s. adi və sərbəst söz birləşmələri də sabit söz birləşməsi kimi qəbul olunmalıdır.

ADİL təhlil olunan məqalədə iki frazeoloji vahid göstərir: *toy tutmaq* və *toydan sonra nağara* [2, 362]. Bu ifadələr həqiqi ikinci dərəcəli nominasiya vahidləridir və “toy” leksemi bu ifadələrin tərkibində tamamilə desemantizasiya olunub. Eyni zamanda frazeoloji vahidlərin hər biri motivasiyasını qoruyub-saxlayır. “Toy tutmaq” ifadəsində frazeoloji semantikanı təşkil edən “səskü” yaxud “qeyri-adi səskü” semidir. “Divan” yaxud “cəza” semantik ədədləri “səsin ucalığı”, “zurna”, “nağara”, “səsin aləmi götürməsi” kimi rəmzlərə əsaslanır.

Azərbaycan dilində “toy” leksemi vahid semantik derivatoloji paradigma yaradır. Həmin paradigmanın ekstralinqvistik əsasları “toy” konseptinin yaratdığı sahəyə aiddir. Məsələn, ADİL toybaşı yaxud toybəyi leksemlərini qeyd edir və mənasını “*toy məclisini idarə edən adam; sərpayı*” kimi izah edir [2, 362]. “Toy” konseptinin məzmun dairəsində “toybaşı” konseptinin mövcudluğu müəyyən olunur. Maraqlıdır ki, mədəni mühit dəyişdikcə müəyyən konseptlər öz əhəmiyyətini itirir. Belə güman etmək olar ki, kəndlərdə sərpayılar və toybaşılar bu gün də təyin olunur. Lakin məlum olduğu kimi, Bakı toylarında bu vəzifə çoxdan ləğv olunub. Bugünkü Bakı toylarında heç danışanlar da yoxdur, adətən, müğənnilər toyu bir diskoteka kimi aparır.

ADİL “*toyçu*” leksemini qeydə alır [2, 362]. Leksemin mənası “*toyda çalan çalğıçı*” kimi müəyyən olunur. Beləliklə, ümumi mənadan dar mənaya keçid müşahidə olunur. Əslində, toyçu sözü etimoloji baxımdan yalnız toya aidiyyəti olan insanı bildirir, toyda hansı işi icra etdiyi bəlli deyil. Dilçilikdə bu cür semantik transformasiya məlum hadisədir.

Azərbaycan dilində toy sözünün semantik transformasiyası da buna bənzəyir. Lakin maraqlı cəhət ondadır ki, mənənin daralması və özəlləşməsi musiqi amili ilə bağlı reallaşır. Əslində, burada biz koqnitiv təhlilə keçirik, yəni Azərbaycan təfəkküründə “toy” konseptinin əsas koqnitiv əlamətinin musiqi (çalmaq) ilə bağlılığı müəyyən olunur. Belə ki, toyçu toyu aparandır, toyu düzəldən və idarə edəndir. Bu isə ADİL qeyd etdiyi kimi, çalğıçıdır. Koqnitiv əsas sözün etimologiyasında özünü göstərir, çünki toyu aparmaq da bir növ peşə, sənət səciyyəsi daşıyır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik, çoxlu şeir, atalar sözləri və zərbi-məsəllər bilən adamlar müəyyən olunur ki, bunlar öz elində, adətən, toy aparmağa dəvət olunur. Əslində, “toyçu” elə bunlardır. Yəni bu tip adamlar cəmiyyət arasında toyu apara bilən insanlar kimi məşhurlaşır. Lakin gördüyümüz kimi, xalqın təfəkküründə və onun mentalitetini müəyyənləşdirən dünya mənzərəsində “toy aparmaq” təsəvvürü məhz musiqi və çalğı ilə bağlıdır. Bu isə bir daha leksik fondun kütləvi təfəkkürün əsas göstəricisi olduğunu sübut edir.

Azərbaycan dilində “toy” lekseminin yaratdığı derivatoloji paradigmaya digər sözlər də daxildir. ADİL *toy-bayram*, *toy-büsat*, *toy-düyün*, *toyxana*, *toy-mağar*, *toy-nağara*, *toypayı sözlərini göstərir* [2, 362-363]. Bu sözlər semantik tutum baxımından fərqlənir. Məsələn, “toy-bayram” leksemi semantik və informativ baxımdan xüsusi çəkiyə malik deyil, burada ekspressiv mahiyyət semantik-informativ tutumu üstələyir. Yəni “bayram” leksemi “toy” lekseminə heç bir informasiya əlavə etmir və beləliklə də semantik baxımdan “boş” işarə təəssüratı bağışlayır. Lakin bayram sözü toy sözünə əlavə olaraq deyimə ekspressiv gücünü artırır. Beləliklə, oppozitiv ekspressiv funksiyada çıxış edir. Eləcə də “toy-düyün” oppozitivi ekspressiv mahiyyəti ilə seçilir. Buradakı ekspressiya tautologiya üzərində qurulur, çünki düyün elə toy deməkdir. Dildə bu növ tautoloji ifadələrin olması məlum hadisədir. Məsələn, “uzun-dıraz” deyimini misal çəkmək olar. Məlum olduğu kimi, dıraz leksemi fars mənşəli olub elə “uzun” deməkdir. Bu cür ifadələr yalnız ekspressiyanın güclənməsinə xidmət edir.

Bunlardan fərqli olaraq “toy-mağar” və “toy-nağara” oppozitivləri formal olsa da, informativ tutuma malikdir. Heç də təsadüfi deyil ki, ADİL bunları vahid bir məqalədə verir, biri-birindən ayırmır. Məsələn, “*TOY-MAĞAR, TOY-NAĞARA is. Toy büsəti, çalğı, zurna-nağara, zurna-balaban, təntənə*” [2, 363]. Burada, toy-düyündən fərqli olaraq, deyimə ikinci hissəsi “toy” anlayışına əlavədir, yəni bir işarə olaraq “boş” deyil.

Konkret mənaya malik olan və təhlil olunan paradigmda denotativ konkretliyi ilə seçilən “toyxana” və “toypayı” sözləridir. Birincisi xüsusi məkan mənasında işlənir və sinonimi olan “mağar” sözündən məhz bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Yəni mağar yalnız toya aid deyil, yalnız toyla bağlı qurulmur. Yas da mağarda keçirilir. Toyxana isə, həmin mağar olaraq, toy keçirmək məqsədi ilə qurulur.

“Toypayı” leksimi isə hətta etnoqrafik səciyyəyə malikdir, adət və ənənə ilə bağlıdır, daha dəqiq desək, adətin adıdır. ADİL leksemin mənasını “toy hədiyyəsi” kimi təsvir edir. Lakin həmin sözün tarixizm mənası da mövcuddur: *“Keçmişdə şah, xan sarayında olan toy münasibətilə əhalidən yığılan natural vergi”* [2, 363]. Beləliklə, “toypayı” lekseminin hətta enantiosemitik məzmunundan danışmaq üçün əsas var. Sözün semantik quruluşunda əks mənalar uyğunlaşır. Birinci mənənin əsasını “hədiyyə” anlayışı təşkil edir, yəni toy edən camaata pay verir. İkinci mənənin əsasında isə əks hadisə dayanır: toy edən camaatdan vergi yığır. Hər halda “toypayı” leksemi kifayət qədər mürəkkəb semantik quruluşa malikdir və təhlil olunan derivatoloji paradigmda məhz bu mürəkkəbliyi ilə seçilir.

ADİL “toy” kökündən əmələ gələn daha bir leksik vahidi də qeydə alır. Lüğətdə “toy-vay” oppozitivi göstərilir [2, 363]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu deyim fəlsəfi məzmunla malik olub əslində “xeyir-şər” ifadəsinə bərabərdir. Söhbət yalnız bunların formal sinonimliyindən getmir. Həyatın dialektik məzmunu xalq təfəkküründə dərin izlər buraxmış. İlk baxışdan “toy-vay”, “xeyir-şər” ifadəsindən fərqli olaraq xalq danışığı dilinə mənsub deyim təəssüratı bağışlayır və buna görə də daha bəsit görünür. Əslində isə bu sinonimlik yaxud paralellik xalq təfəkkürünün universal zənginliyindən xəbər verir. Yəni “xeyir” və “şər” anlayışları Azərbaycan dilinə və milli şüura Qurandan gəlsə, “toy” və “vay” anlayışları və müvafiq təəvvürlər xalq təfəkkürü və canlı xalq danışığı dilinə mənsubdur. Bu isə o deməkdir ki, leksik fondun digər bir dildən gələn sözlərlə zənginləşməsi heç də o demək deyil ki, müvafiq təəvvürlər milli zəmində formallaşa bilməz. Həyatın dialektik ziddiyyətləri xalq təfəkküründə özünə yer tapır və xalq dilinə xas olan poetik formada əks olunur. Yəni “toy” və “vay” sözlərinin formal səslənməsi də həmin dialektikanın dərinə dərk olunmasını sübut edir.

“Toy” leksik vahidi Azərbaycan dilinin paremioloji sistemində də kifayət qədər geniş yayılmışdır. ADİL-də yalnız iki frazeoloji vahid göstərilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “toy tutmaq” və “toydan sonra nağara” ifadələri həmin lüğəvi məqalədə romb işarəsindən sonra, yəni frazeoloji vahid kimi, verilir. İ. Həmidovun “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti”ndə “toy” lekseminin iştirakı ilə düzələn bir sıra ifadələr göstərilir. Bu deyimlərin bəzilərində “toy” sözü sadəcə formal və rəmzi səciyyə daşıyır, digərlərində isə öz həqiqi və ilkin denotativ ilə əlaqəni saxlayır. Məsələn, rəmzi səciyyəyə misal olaraq elə “toydan sonra nağara” yaxud bunun sinonimi olan “toydan sonra xınanı taziya yaxarlar” ifadələrini göstərmək olar. Bunların hər birində “toy” leksemi tamamilə formal və rəmzi şəkildə işlənir. “Toy” sözü burada “iş”, “hadisə”, “yaranmış vəziyyət” mənalarını bildirərək son dərəcə ümumi və mücərrəd anlayışlarla bağlıdır. Əlbəttə, atalar sözlərinə xas olan semantik ikilik özünü burada da göstərir. Yəni “toydan sonra nağara” ifadəsinin həm hərfi, həm də məcazi planı realdır. Lakin paremioloji semantika, hər dəfə olduğu kimi, burada da ön plana çəkilir. Beləliklə də, “toy” leksemi rəmz funksiyasında işlənir.

Əksinə, “toya toy deyiblər, yasa yas” deyimində “toy” sözü real mənada işlənir, yəni öz həqiqi leksik denotativinə uyğun şəkildə. Bu atalar sözü ilk baxışdan sadəcə poetik ifadəyə bənzəyir, yəni xüsusi bir dərinliyi elə bil ki, yoxdur. Əslində isə, “toya toy deyiblər, yasa yas” paremiyası bilvasitə son dərəcə dərin mənə ifadə edir. İfadənin dərin mənə qatında deontik modallıq nümayiş olunur. Paremiyanın transformunu yaratsaq, həmin modallıq eksplisit səviyyəyə çıxarılar. Məsələn, “toyda gülmək, şənlənmək, sevinmək, rəqs etmək lazımdır” və “yasda, əksinə, sevinmək və gülmək olmaz, ağlamaq lazımdır”. Atalar sözü daha dərin və daha ümumi semantik sxemi də reallaşdırır: “insan özünü şərəitə uyğun aparmalıdır”. Eyni zamanda implisit şəkildə olsa da, burada mənfi

presuppozisiya da aktualdır. Məsələn, uyğunsuz hərəkət haqqında təsəvvürlər canlanır. Etiket məzmunu da ön plandadır. Toyda özünü boğub oturmaq düzgün deyil, yalandan olsa da, danışmaq, gülmək lazımdır, səmimi olmasa da, üzlərdə sevinc hissi ifadə olunmalıdır. Bu tezis tamamilə etiket məzmununa malikdir. Əksinə, yasda çox danışmaq və gülmək olmaz, səmimi olmasa da, simalarda kədər hissi ifadə olunmalıdır. Linqvistik təhlil sosioloji nəticələr etməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi, müasir Azərbaycan məclislərində əks hallara rast gəlmək olur. Yəni toylarda qonaqların bəziləri sfinks sifətli oturur, yəqin ki, bunu ləyaqət rəmzi kimi dərk edirlər.

Azərbaycan dilində toy leksemi maraqlı bir paremiyanın yaranmasında iştirak edir: *Toyun axırı şuluq olar* [3, 375]. Fikrimizcə, bu atalar sözü də həyatın dialektikasını vurğulayır. Yəni hərfi mənası müəyyən standartlara əsaslanırsa da, burada xeyir-şərin universal qovuşmasından xəbər verilir.

Aparılan təhlil göstərir ki, “toy” leksemi Azərbaycan dilində həm struktur, həm də semantik baxımdan kifayət qədər geniş inkişafa malikdir. Bunun ekstralingvistik səbəbləri aydındır. Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda “toy” hadisəsinin özü böyük sevincin rəmzinə çevrilir. Fikrimizcə, bu hadisə heç də bütün dillərdə müşahidə olunmur. Məsələn, rus dilindəki свадьба, yaxud ingilis dilindəki wedding sözləri haqqında bunu demək olmur. Bununla bağlı iki fərziyyə, fikir söyləmək olar. Məsələn, ola bilər ki, məhz türk-Azərbaycan dünya görüşünün özəlliyi burada özünü göstərir. Digər tərəfdən, dilin semantik sisteminin özünəməxsusluğu da bu hadisəyə müəyyən təsirini göstərə bilər, məsələn, qədim dövrün omonimiyası və s.

Toy sözünün Azərbaycan dilində və onun semantik sistemində tutduğu mövqe göstərir ki, “xeyir” leksemının yaratdığı semantik sahədə bu söz mərkəzdə durur. Bir tərəfdən, toy sözü xeyir sözünün əsas sinonimi də sayıla bilər. Yəni xeyir iş konfigurasiyasının denotatı dil daşıyıcılarını məhz toya yönəldir. Demək olar ki, “mənfəət” mənası ilə bərabər “nikahla bağlı şənlik” mənası “xeyir” anlayışının Azərbaycan dilində və eləcə də xalq təfəkküründəki yerini göstərir. Hətta “bərəkət” mənası bu mənalarla müqayisədə mücərrəd görünür. Leksik vahidlərdən danışsaq, deməli olarıq ki, Azərbaycan dilində xeyir leksik vahidinin yaratdığı semantik sahənin mərkəzində xeyir, mənfəət, toy, bərəkət sözləri dayanır. Əlbəttə, bu sıraya ən mücərrəd sözlərdən biri kimi yaxşılıq sözü də daxildir. Lakin bu söz semantik baxımdan son dərəcə qeyri-müəyyən olduğuna görə qeyd olunan dörd sözdən fərqlənir. Semantik sahənin strukturunu, fikrimizcə, məhz xeyir, mənfəət, toy, bərəkət sözlərinin paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri yaradır.

Azərbaycan dilində “toy” leksemının özü də tamamilə müstəqil semantik sahə yaradır. Burada, fikrimizcə, heç bir ziddiyyət yoxdur. Yəni “toy” leksemi xeyir leksemının yaratdığı semantik sahəyə daxildirsə, bu heç də o demək deyil ki, müstəqil semantik sahə yarada bilməz. Dilin semantik sistemi əslində şəbəkə səciyyəsinə malikdir, yəni semantik sahələr bir-birinə keçir və onların arasında keçilməz sərhədlər olmur.

Beləliklə, “toy” leksemi “xeyir” anlayışı ilə bilavasitə bağlı olaraq, Azərbaycan dilində müstəqil semantik sahə yaradır. Əlbəttə, bu semantik sahənin quruluşu və həcmi ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Yəni toy mərasimi və nigahla, evlənmə və ərə getmə ilə bağlı bütün hadisələrin və əşyaların adları “toy” leksemının semantik sahəsinə daxildir. Ümumi ad kimi “xeyir iş” ifadəsi bunların hamısına aiddir, hamısını əhatə edir. Məsələn, toyla bağlı müxtəlif mərasimlər keçirilir: nişan, paltar kəsdə, xına yaxdı və s. Bunların hamısı xeyir iş kimi adlanır və dərk olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhərrəmov, M. H. Q. Müasir Azərbaycan dilində şəxş sözünün yaratdığı semantik sahə / M. H. Q. Məhərrəmov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2019. – Vol. 15. – No 4. – P. 8-11. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43167278>
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / - Bakı: Şərq-Qərb, – c. IV, – 2006. – 712 s.
3. Həmidov, İ. H., Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti / İ.H. Həmidov, B.H. Axundov, L.İ. Həmidova– Bakı: Təhsil, – 2009. – 560 s.

4. Əl-Quranul-Kərim. \ Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M. Bünyadov, V.M. Məmmədəliyev. – Bakı, –2005.

РЕЗЮМЕ
КОНЦЕПЦИЯ «СВАДЬБА» В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
Магəррамова М.Г.

Ключевые слова: лингвокультурный подход, когнитивная лингвистика, концепция, благословение, свадьба

Статья посвящена лексической системе современного азербайджанского языка. В центре внимания – лексема благословения и созданная ею концепция “свадьба”. Проведенное исследование показывает, что лексема добра развивается в азербайджанском языке как по парадигматическим, так и по синтагматическим линиям. Лексема благо создает свою дериватологическую систему, которая показывает место и слова, и понятия в сознании народа.

SUMMARY
THE CONCEPT OF “WEDDING” IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE
Maharramova M.H.

Key words: linguistic approach, cognitive linguistics, concept, benefit, wedding

The article is dedicated to the lexical system of the modern Azerbaijani language. The focus is on the lexeme of *good* and the concept of "wedding" that he created. Research shows that the lexeme of *good* develops in the Azerbaijani language along both paradigmatic and syntagmatic lines. The lexeme of *good* creates its own derivatological system, which shows the place of both words and concepts in folk thinking.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2021
	Son variant	10.09.2021